

Көрім категориясы – ол действиенің иртірілчеткен оңдайына (табырах, кинетін), улы-пазына читкенін-читпееніне теелізін таныхтапчатхан иділіс категориясы.

Көрім категориясының формалары пір саринаң действиенің тоозылғанын, тоозылбаанын, улы-пазына читкенін-читпеенін таныхтапчалар, ікінці саринаң, пу тузадаң пасха, олар действиенің иртірілчеткен оңдайын көзітчелер:

- **табырах, чапчаң, кинетін иртчетенін:** пас тастабыс, ит тастабыс; хысхыра тўс, ат хал, тура хон;
- **направлениезін (кемге):** пазып ал (позыңа), пас пир (пасха кізее); учух кил (пеер), учух парыбыс (андар);
- **сынап итчеткенін:** ит көр, пас көр;
- ан.п.

1. **Иділбеен көрім.** Иділістің иділбеен көрімі узах, тоозылбаан, улы-пазына читпеен действиелерні таныхтапча.

Иділбеен көрім пілдірілче:

- өнетін хозым чох иділістің өөнінең: *ит, көр, сырла - boya, сағын - düşün.*

Иділістің төстігі алай өөні иділбеен көрімнің формазына саналча. Пірееде хозым чох формаларны ноль аффикснең пілдірілчеткен форма тіп адапчалар.

- **тур, чат, одыр, чөр** ползығылығ сөстер (модификаторлар) ползыиынаң: тоғын тур, парчат, чөріп одырған, идіп одыр, ойлап чөрче, **тарың** чөр. Пу модификаторлар тоозылбаан действиені таныхтапчатхан иділіске хайдағ-да хоза туза пирчелер: действиенің узах, хати-хати алай ба хайдағ-да тустың аразында ла иртірічеткенін. Өөнінде пу хоза тuzалар күстег наклонениеде ілезіне

сыхчалар. Тиңнестір көріңер пу формаларны:

Син мында тогын

Син мында тогын тур

Син андар пар

Син андар парчат

Тур тіп полызығлығ иділіс действиенің сыбыра хаталчатханын таныхтапча: *Піс Михаил Еремеевичтің кабинетінде неделя сай пір хати чыылыс турғабыс;*

*Олох туста аймах концерттерде сыбыра **аралас турған**;*

*Хатығ ағастаң абдырачаам **хоғдырап тур** ба ахчалығ! (И. Топоев);*

*Уламох тың ачығнаң **позым тур** Өчең Матыр ухчаазын, уламох тың орлас турлар тіріг хостолар (Нымах).*

Чат тіп полызығлығ иділіс действиенің узах полчатханын таныхтапча: *Син андар **парчат**.*

*Паза пірсінде, харлығ тайғача саналығ **пастырчадып**, көрзе, харда кізі чадыр (А. Майтакова).*

Одыр тіп полызығлығ иділіс тоозылбаан процессті таныхтапча: *Альбиначағым узупча. Аня **тагыранып одыр** (К. Нербышев);* *Мині танып полбинча. Аннаңар мағаа **киртінмин одыр** (Ф. Бурнаков);* *Мин пабамның соонда, хаңаада тітіреп, ағас аразынзар, пулан кірген чирзер, **харап одыргам** (И.Топоев);* *Позым алынча **сагынып одырчам**: кізі хайди алыс парча (А. Султреков).*

Чөр тіп полызығлығ иділіс действиенің пірее-пірее хаталчатханын, андамында иртчеткенін таныхтапча:

*Хынза, чоон хап чүктен салып, **тілен чөрерчіктер** (Н.Тиников);* *Отax істінче ах хубағаннарға төй хыбыннар **учугыс чөргеннер** (Ф.Бурнаков);* *Ол хақан даа чахсы тонан чөрчең (Н.Тиников).*

2. Иділ парған көрім. Иділ парған көрім – действиенің тоозыл парғанын,

узы-пазына читкенін таныхтапчатхан категория.

Иділ парған көрім **-ыбыс/-ібіс, -быс/-біс** хозымнар улызыинаң паза аймах-пасха модификаторлар улызыинаң пілдірілче.

-ыбыс/-ібіс, -быс/-біс хозым **ыс** модификатор паза **-ып/-іп** деепричастие аффиксі пірік парып, иділ парған көрімнің аффиксі пол парған. Амды аның фонетика саринаң төрт варианттары пар: **-ыбыс/-ібіс, -быс/-біс**. Көзідімнер: *пар-ыбыс, паз-ыбыс (пас-ыбыс), киз-ібіс, сыйла-быс, сине-біс*.

-ыбыс/-ібіс, -быс/-біс хозым тоозыл парған процессті таныхтапча. Көзідімге алза: *Ол туста кем-де көзенек тохладыбысхан (И. Топ.); Имчі ипчі, кабинетінең сығып, табырах чөрібіскен (С. Кар.); Тигірде тігде-мында арам чылтыстар ыраххы харахтарын, азып-чаап, чирзер көрібістілер (Г. Топ.); Амды Айдо парчаң чир чох пір ле орында турыбысхан (В. Коб.); Я, андада піс аны көрбеске тіп айланыбысхабыс (В. Шул.); Ипчим мині китирге тіп казыныбыстыр (И. Топ.).*

Иділ парған көрімнің формазы идөк, глаголның піріктіріс алай пірге деепричастие формазына өң-пасха модификаторлар хозылып, пүтче.

Иділ парған көрім формазын пүдірерінде мындағ модификаторлар араласчалар:

- **сал** модификатор – *пир сал, пас сал;*
- **пар** модификатор – *пазыл пар, усхун пар;*
- **ал** модификатор – *пазып ал, усхунып ал;*
- **пир** модификатор – *пас пир, ит пир;*
- **түс** модификатор – *аахти түс, хатхыра түс;*
- **хон** модификатор – *сыгара хон, сегіре хон;*
- **хал** модификатор – *маңнан хал, сығдыри хал;*
- **көр** модификатор – *пар көр, пас көр;*
- **кил** модификатор – *усхун кил, учух кил;*
- **таста** модификатор – *тур таста, пас таста.*

Хай пірее модификаторлар иділістің толдыра алай толдыра нимес деепричастие формазына хозылчалар. Піріктіріс деепричастиенің хозымы

түспеен полза, ол толдыра форма полча: *ойнап, пазып, көріп, синеп, тогынып* (*хоостап сал, пазыбыс, тынанып ал, санап пир*).

Деепричастиенің **-ып (-іп, -п)** хозымы көрім формадында түспинче, хақан иділістің өөні (төстігі) гласнай тапсаға тоозылча алай ба модификатор гласнайдаң пасталча (**ал, -ыс, одыр**): *санап сал, хоостап пир, аңнап хал, хазып ал, көріп ал, садып ал, амзап ал, наныбыс, аахтабыс, чөріп одыр, сопладып одыр*. Иділістің төстігі (өөні) согласнайға тоозылып, модификатор согласнайдаңох пасталчатса, деепричастие хозымының **-Ы** гласнайы адалбас иде хызырыл парча, андада төстікнең модификатор пірікчеткен чирде (орында) үс согласнай хости пол парча: *пазып сал > пазп сал*. Че үс гласнайны изере адирға сидік полчатханнаңар, **П** согласнай түзібөк парча: *пазп сал > пас сал*.

Модификаторлар тоозыл парған действиені ирткен паза полар тустарда ла таныхтапчалар. Полчатхан тус формадында, тізең, олар хати-хати иртірілчеткен действиенің полған на алынча действеизі улы-пазына читіре иртірілчеткенін таныхтапчалар, че действиенің нинче хати иртірілері көзіділбинчеткеннеңер иділіс иділбеен көрімде пол парча: *Күн сыхсох, от хуруп парча* (*күн сыххан сай, от хуруп парча*), че **сых** глагол иділбеен көрімде турча, аннаңар **хуруп парча** глагол ідөк иділбеен көрімде пол парча. *Мин он пір часта узирға чадыбысчам. Ол тогызын хақан даа тузында тоос салча. Нанчым мин сурған нимелерні хақан даа чарыда чоохтап пирче. Ирі пірее чирде хон килзе, ипчизи табыс чох чиис сал пирче (И.Т.). Че чурт алнынзар парча, пүүн иткен ниме таңда иргілен парча (С.Ч.). Пірееде мал чалаан олған табызы сыңыри түсче паза адайах ярхлабысча (Н.Т.).*

Идер тоғыстар

1. Иділістернің көрімнерін таныхтаңар.

Иділбеен көрім иділ парған көрім

Көзідім: *пазарға — пас саларға*

Чазарға, чүгүрерге, путхирға, тартарға, чарыдарға, пөггерге, кизерге, урарға, урарға, сал саларға, тударға.

2. Пирілген иділістерден иділбеен көрімде турчатхан иділістер пүдірінер.

Көрібізерге — ..., тастабызарға — ..., хоостабызарға — ..., көріп аларға — ..., сығарып аларға — ..., хобырып аларға — ..., үгрен саларға —

3. Иділ парған көрімдегі иділістерні иділбеен көрімде турғызып, пирілген көзідім хоостыра пазыңар. Оларның піреезінең 3 чоохтағ пүдірінер.

Көзідім: *сындыр сал — сындырар, сындырча.*

Сыйлап пир, чадыбыс, тымыл пар, чүгүр көр, сарнап пир, тура түс, сығырып ал, сис сал, одырыбыс, пазыбыс.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.
3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.